

Վիլայեթ	Եկամուտ (դինարներով)	Զինվորների թիվը
Զուլալա-Սադ	239109328	4287
Ղարաբաղ	247280978	6084
Աղերբայան	312344906,5	11439
Գումար	848712210,5	21810

Ի. Պ. Պետրուշևսկու հաշվումներով (գումարելով նաև Շիրվանի վիլայեթի 5856 զինվորները) XVIII դարի սկզբներին Սեֆևիների պետության զինված ուժերի համարյա կեսը հավաքագրվում էր Ադրբեջանից ու Հայաստանից¹:

Բեկլարբեկիները և տեղական հաքիմները բնակչության նկատմամբ ունեին նաև դատական իրավունքներ: Քաղաքացիական բոլոր տեսակի վեճերը՝ կապված կենցաղային, տնտեսական, ժառանգական և այլ հարցերի հետ, քննվում էին հոգևորական ատյաններում, որ կոչվում էր «Շար», իսկ քրեական գործերը լսվում էին «Ուրֆի» կամ սովորութային դատարաններում, որը գլխավորում էր խանի կողմից նշանակված «զիվանբեկին»: Ուրֆի ատյաններում լսվում էին նաև, այսպես կոչված, «չորս պատահարներին» վերաբերող գործերը (սպանություն, բռնաբարություն, ատամ ջարդել, կուրացնել), մահվան դատավճռի իրավունք ունեւր միայն խանը: Հայ համայնքի ներսում ծագած քաղաքացիական բնույթի դատերը իրավունք ունեին վարելու հայ հոգևորականներից կազմված դատական ատյանները: Շահ Աբբաս II-ի 1650 թ. հրովարտվող հաստատվում էր մայրաքաղաքի գլխավոր հոգևորական ատյանի («Դիվան-ալ-սադարաթի») այն վճիռը, ըստ որի՝ «Եթե քրիստոնյաները իրար մեջ վեճ ունենան և դիմեն իրենց եպիսկոպոսներին կամ քահանաներին, ոչ ոք թող արդելք չհանդիսանա և նեղություն չպատճառի, իսկ եթե կողմերից մեկը մոռսուլման լինի, այդ դեպքում վեճը պետք է հարթեն տեղի Շար՝ ի անդամների և մոռսուլման ղազինների (դատավորների) միջոցով»²:

2. ՀԱՅԱՔԱՆԱԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻՑ ՍՍԱՑՎՈՂ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱՌԵՎՏՐԱ-ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Սեֆյան իրանի հայաբնակ նահանգներն իրոք երկրի ամենաեկամտաբեր նահանգներն էին: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն բնակչության խտությունը և համեմատաբար զարգացած գյուղատնտեսությամբ, այլ ներքին ու արտաքին և տարանցիկ առևտրով, որը մաքսային խոշոր եկամուտներ էր խոստանում խաներին և բեկլարբեկիներին: Վերջիններս մեծ նախանձախնդրությամբ էին ցուցաբերում իրենց վիլայեթի հայ բնակչության բազմապատկման գործում, որը կարևոր նշանակություն ունեւր երկրի շենացման, առևտրի ու արհեստների զարգացման համար և ավելացնում էր նրանց եկամուտների աղբյուրները: Հայ ռայաթները բազմաթիվ այլ հարկերից բացի, կանխիկ դրամով վճարում էին նաև հատուկ գլխահարկ՝ «չիվյա», որը չափազանց մեծ գումար էր կազմում: Հայտնի է, որ 1604 թ. բռնագաղթից մի քանի

¹ Տե՛ս Ի. Պ. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., էջ 142:

² Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ Բ, վավ. 41:

տարի հետո բեկլարբեկիներ Ամիր-Գունա խանն ու նրա որդին՝ Թահմազկուլի խանը, ամեն կերպ նպաստում էին գաղթականների վերադարձին, սիրաշահում և օգնում էին նրանց: Ավելին, չբավարարվելով միայն դրանով, Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջաններից ևս մեծ թվով հայ ընտանիքներ բռնի կերպով բերում և բնակեցնում էին Արարատյան երկրում:

Բեկլարբեկիների վարչա-քաղաքական գործունեությունը արտահայտվում էր Ֆ. Էնգելսի հայտնի այն բնորոշմամբ, ըստ որի «Արևելքում կառավարությունը միշտ էլ ունեցել է միմիայն երեք վարչություն՝ ֆինանսական (կեղեքում երկրի ներսում), ռազմական (ներքին և արտաքին երկրների ավարառություն) և հասարակական աշխատանքների վարչություն (հոգատարություն վերարտադրության մասին)»⁹:

Պարզ է, սակայն, որ այս երեք վարչությունները բոլոր ժամանակներում հավասարազոր չէին: Այս կամ այն վարչության գործունեությունը սերտորեն պայմանավորված էր ընթացիկ քաղաքական գոյավիճակով: Ըստ այդմ էլ մեր աղբյուրները մերթ մերթ ընդ մերթ ընդգծում են խաների ու բեկլարբեկիների ծավալած գործունեության այս կամ այն կողմը:

Բնորոշ է այս տեսակետից 1605—1625 թթ. Արարատյան երկրի բեկլարբեկի Ամիր-Գունա խանի գործունեության գնահատականը, տրված Զաքարիա Սարկավադ Քանաքեռցու կողմից. «Այլ քաջ և սրտապինդ և արի ի պատերազմունս, անահ և աներկիւղ շէնարար և սիրող քրիստոնէից», որ «ի տիրելն իւրում Երևանայ, իսկոյն ձեռն էարկ շինութեան և մարդաշատութեան: Նախ սկսաւ շինել զբերդն և ապա ապարանս և զայգիս և զբուրաստանս և զպարտէզս, և հանել զառուս և առաւելու զշուրսն: Այլ և ի տեղիս-տեղիս թեթևացոյց զհարկն և եբարց դժանր լուծ ի պարանոցէ ռամկաց: Բայց զի բազմացոյց զսուխրայն. այսինքն կոռն...»: Այնուհետև Քանաքեռցին նկարագրում է նրա կատարած արշավանքները դեպի Կարին, Մուշ, Վան և Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջանները, որտեղից բերված մեծ թվով հայ գաղթականությանը նա բնակեցրեց Երևանի և էջմիածնի միջև գտնվող Քյալարա, Գյոյգումբեթ, Կավակերտ, Փարաքար, Սապատ և այլ գյուղերում¹⁰:

Հայաբնակ վիլայեթները առանձնապես աչքի էին ընկնում իրենց բարձրորակ և բազմատեսակ հացահատիկային ու տեխնիկական կուլտուրաներով, որոնք մեծ քանակությամբ վաճառվում էին իրանի տարբեր կողմերից և հարեվան երկրներից եկող առևտրականներին: XVII դարի երկրորդ կեսում ապրանքային արտադրությունը Արարատյան երկրում, Նախիջևանում, Ղափանում և այլ գավառներում բավական լայն չափեր էր ընդունել և կարևոր դեր էր խաղում երկրի տնտեսության մեջ:

Հայտնի է, որ ինչպես Արարատյան երկրում, այնպես նաև Նախիջևանի օլթայում, Մակվում, Խոյում, Սալմաստում, Ուրմիայում և այլ վայրերում բնակվող հայերը զբաղվում էին խաղողամշակությամբ ու գինեգործությամբ: Դարերի պատմությունն ունի այգեգործությունը Հայաստանում: Զարգացած էր նաև բանջարանոցային տնտեսությունը. մշակվում էր «վարունգ, սեխ, մեղրապողպ և խավարտ (կանաչեղեն)»¹¹ և բանջարանոցային այլ կուլտուրա-

⁹ Ֆ. Էնգելս, 1853 թ. հունիսի 6-ին Մարքսին գրած նամակից, Մառխ, Էնգելս, Հատընտիր նամակներ, Երևան, 1936, էջ 91—92:

¹⁰ Տե՛ս Զաքարիա Սարկավադ, հատ. Ա, էջ 45—47:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 59:

ներս Ծրանսիացի բուսարան Տուրնեֆորի վկայությամբ, XVII դարում Արարատյան դաշտում բացի հիմնական հացահատիկներից մշակվում էր նաև բրինձ, բամբակ, կտավատ, ձմերուկ, սեխ, զանազան այլ մրգեր և ծխախոտ¹²։

Սակայն, ինչպես պարզ երևում է XVII—XVIII դարերի մի քանի հարկացուցակներից, ցորենը, գարին, կորեկը և բրինձը հիմնական հացահատիկային կուլտուրաներն էին և զբաղեցնում էին մշակելի տարածությունների մեծ մասը։ Դրանով է բացատրվում քաղաքներում և գյուղերում գործող ջրաղացների մեծ թիվը։ Միայն Երևանի Ձորագյուղ թաղամասում գործում էին 50-ից ավելի ջրաղացներ, որոնց մեծ մասը 3—4 քար ունեին։ Զգալի թիվ էին կազմում նաև շալթուկի դինգերն ու քրթրաները, որոնք պատկանում էին երևանցի խոջաներին կամ էջմիածնի վանքին։ Զարգացած էր նաև բուսական յուղերի արտադրությունը։ Այդ են վկայում բազմաթիվ ձիթհանքերի կամ սրանոցների առկայությունը Երևանում, էջմիածնում, Տաթևում, ինչպես նաև Շիրակի ու գեղարքունյաց խոշոր բնակավայրերում։

Ծրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի վկայությամբ, այգեգործության համար նպաստավոր վայրերում հայ գյուղացիությունը մշակում էր խաղողի բնույթի տեսակներ։ Այգիների առուծախին վերաբերող կալվածագրերում համարյա միշտ հիշատակվում են հնձանները։ Այդ նշանակում է, որ հենց տեղում էլ մշակվում էր խաղողը¹³։

Ասվեց, որ Արարատյան դաշտում, Շարուրում և այլուր տեխնիկական կուլտուրաներից մշակվում էր նաև բամբակ։ Հայաստանում բամբակամշակության մասին վկայում են դեռևս X դարի արաբա-պարսկական աղբյուրները։ XVI—XVII դարերի աղբյուրներում որոշակի տվյալներ չկան բամբակի հումքի մշակման և մանածագործական արհեստանոցների առկայության մասին։ Կան որոշ տեղեկություններ, որ XVIII դարում, հատկապես բամբակի արտահանման գործով, զբաղվել են երևանցի, կարբեցի, ձորագեղցի ու էջմիածնեցի խոջանները և էջմիածնի վանքը, որն ուներ նաև զտման արհեստանոց։

Քոշվոր, անասնապահությամբ զբաղվող ցեղերը յայլաղներում արտագրում էին յուղ, պանիր, ճրագու և անասնապահական այլ մթերքներ, որոնց մի ղգալի մասը հանվում էր շուկա։ Անասնապահության մեջ, անշուշտ, ավելի զարգացած էր ոչխարաբուծությունը։

Զարգացած անասնապահության հետ սերտ աղերս ուներ կաշեգործությունը, որով զբաղվել են Արևելյան Հայաստանի մի քանի քաղաքներում և բավարարել շուկայի պահանջները։ Կաշին ոչ միայն շատ կարևոր լայն սպառման ապրանք էր, այլև միջնադարում ուներ մեծ նշանակություն բանակի համար, հատկապես հեծելազորային հանդերձանքի պատրաստման գործում։

Հողագործությունը զուգահեռ գյուղացիության օժանդակ տնտեսություններից էին շերամապահությունն ու մեղվաբուծությունը։ Շերամապահությամբ զբաղվում էին հատկապես Սյունյաց և Արցախի լեռնային շրջաններում։ Արտագրվող մետաքսը երկրից արտահանվող ամենաթանկարժեք ապրանքներից էր, որի մենաշնորհը շահերը վերցնում էին իրենց ձեռքը։ Նրանք ունեին իրենց առևտրական գործակալները («թաջեր-ե խասսե-յե շարիֆե»), որոնք մեծ

¹² Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 233։

¹³ Տե՛ս Կալվածագրեր, I, կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1968, վավ. 15։

մասամբ նոր Զուղայի հայ խոջաներից էին՝ Մետաքսի արտահանման գլխավոր կենտրոններն էին Կապան և Ագուլիս քաղաքները։

Աշխարհագրական և կլիմայական պայմանները նպաստավոր էին նաև մեղվաբուծության համար։ Հայ և օտար աղբյուրները բազմիցս հիշատակում են Հայաստանում զարգացած մեղվաբուծության մասին։ XVI—XVIII դարերում ևս ավանդական զամբյուղն փնթակներով մեղվաբուծությամբ զբաղվել են հիմնականում ալպյան արոտավայրերով հարուստ ծաղկառատ շրջաններում։ Տեղեկություններ կան, հատկապես, Գեղարքունյաց, Կոտայքի, Արագածոտնի, Տաթևի և լեռնային այլ շրջանների մեղվաբուծության մասին։

Գյուղացիության սեզոնային զբաղմունքներից էին որսորդությունն ու ձկնորսությունը։ Վայրի կենդանիների, հատկապես ընտիր մորթի և կաշի ունեցող գազանների որսը ձմռան ամիսներին եկամտաբեր զբաղմունք էր։ Իսկ ձկնորսությունը Սևանա լճում և լեռնային գետակներում (շուկայական նպատակներով կամ իրենց կարիքների համար) միշտ էլ զբաղեցրել է գյուղական բնակչության որոշ մասին¹⁴։

Պետք է ասել, որ գյուղական աշխատավորությունը ուներ նաև այլ բնույթի, մեծ մասամբ արհեստագործական օժանդակ զբաղմունքներ, որոնցից առավել հայտնի են գորգագործությունը, կտավագործությունն ու կավագործությունը։ Գորգագործությամբ զբաղվում էին առավելապես Լոռի-Փամբակի, Ղազախի, Արագածոտնի և Շիրակի, ինչպես նաև Սյունյաց և Արցախի անասնապահական շրջաններում։ Գյուղացիները ձմռան ամիսներին տնայնագործական եղանակով արտադրում էին նաև կապերտներ, գործում հասարակ կտավեղեն՝ անձնական գործածության համար։ Կավագործությունը, սակայն, պայմանավորված էր տվյալ վայրում անհրաժեշտ հումքի առկայությամբ։ Դրա համար էլ այդ արհեստով զբաղվում էին որոշ գյուղերում, օրինակ, Երեւանի մոտ գտնվող Նորք գյուղը կոչվում էր նաև «Զոլմագչի», որ նշանակում է «կավագործ, բրուտ»։

Երկրի ընդերքի օգտագործման վերաբերյալ տեղեկություններ կան ավելի վաղ ժամանակներից։ Սակայն ունենք նաև ռուսական տիրապետությանը նախորդող ժամանակաշրջանին վերաբերող որոշ տեղեկություններ, որոնք վկայում են միայն Կողբի աղահանքերի, Լոռվա և Ղափանի պղնձի օգտագործման մասին։ Նշված ժամանակաշրջանում ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում նաև քարհանքերի օգտագործումը։ Շինարարության մեջ մեծ կիրառություն ուներ թրծված և հատկապես չթրծված աղյուսը։

Հայաբնակ նահանգներից ստացվող եկամուտների մի զգալի մասն էլ գոյանում էր ճանապարհների պահպանության համար գանձվող գումարներից։ Արևելյան Հայաստանով էին անցնում մի քանի քարավանային ճանապարհներ։ XVII դարի վաճառական Զաքարիա Ագուլեցին իր օրագրության մեջ մանրամասն նկարագրում է այդ ճանապարհներից մի քանիսը, շմոռանալով նշել նաև ճանապարհապաշտպան կետերը (ռահդարխաններ) և մաքսատները։ Նա թվարկում է այդ կետերում ծառայող երեք կարգի պաշտոնյաների՝ ռահդարներ, բաջլիներ և գումրուզիներ, որոնցից առաջինները նստում էին մեծ կամ փոքր վարչական կենտրոններում և ճանապարհապաշտպան վայրերում, իսկ մյուսները՝ սահմանամերձ մաքսատներում¹⁵։

¹⁴ Տե՛ս Chardin J., Voyages..., հատ. 11, էջ 166.

¹⁵ Տե՛ս «Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը», էջ 7։

Առաջին մեծ ճանապարհը, որ Թավրիզի վրայով կապվում էր կենտրոնական Իրանի և այնտեղից էլ Հնդկաստանի ու Միջին Ասիայի հետ, Ջուղայի մոտ անցնելով Արաքսը, Նախիջևանի, Երևանի, էջմիածնի և Կաղզվանի վրայով անում էր դեպի Կարին։ Այս ճանապարհը կոչվում էր էրզրումի կամ վաճառականների ճանապարհ։ Երևանից դեպի էրզրում տանող մի այլ ճանապարհ Նոյվարդով, Ապարանով, Արագածի հյուսիսային փեշերով ձգվում էր դեպի արևմուտք, կտրում Ախուրյան գետը, Ղարաի վրայով գնում Հասանղալա և այստեղ միանում էր նույն մայրուղուն։ Սրան զուգահեռ եղել է նաև մեկ այլ ճանապարհ, որը էջմիածնից Քասախ գետի աջ ափով, Կարբի գյուղաքաղաքի վրայով ձգվում էր դեպի հյուսիս և Ապարանում միանում նույն ճանապարհին։ Այստեղից մեկ այլ ճյուղ շարունակվում էր դեպի Լոռի և Բորչալուի վրայով գնում Թիֆլիս։ Այս ճանապարհը սկզբնաղբյուրներում և վավերագրերում կոչվում է վրաստանի ճանապարհ¹⁶։ Կար նաև Երևանից Թիֆլիս գնացող մեկ այլ ճանապարհ, որի նկարագրությունը գտնում ենք ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի մոտ։ Այդ ճանապարհը՝ մոտավորապես համապատասխանում էր ներկայիս Երևան-Աղստաֆա խճուղուն։ Շարդենը հիշատակում է այս ճանապարհի վրա գտնվող Բջնի, Կարաքեշիշ, Դիլիշան, Շենքար (Սև Քար), Մելիք-Քյանդի և Քյոփրու-Քյանդի ծանոթ տեղանունները¹⁷։ Այս նույն ճանապարհով էլ Երևանը կապվում էր Գանձակի հետ, որն իր հերթին Շամախու վրայով կապված էր այն զխավոր առևտրական ճանապարհին, որն Անդրկովկասը կապում էր Ռուսաստանին։

Ռահդարխաններն ու մաքսատները շատ էին և ցրված բոլոր ճանապարհների վրա։ Միայն Արաքսի ափին գտնվող Ջուղա քաղաքից մինչև Կաղզվան ձգվող ճանապարհի վրա հինգ ռահդարխաններ ու մաքսատներ կային¹⁸։ Թե որքան կարևոր եկամտի աղբյուրներ էին ռահդարխանները, այդ պետք է եզրակացնել նաև այն փաստից, որ շատ հաճախ դրանք կապալով տրվում էին մասնավոր մարդկանց, որոնք միանվագ որոշ գումար մուծում էին պետական գանձարանը և իրավունք ստանում մեկ լրիվ տարի տվյալ ռահդարխանների եկամուտը գանձելու¹⁹։ XVII դարի 80-ական թվականներին Երևանի Ղուլամ-Ալի խանը պատասխանելով Հերակլ I-ի մի գրությունը, որով վերջինս պահանջում էր մեղմացնել վաճառականական ապրանքներից գանձվող մաքսերը, գրում էր. «Ձերդ ողորմածության համար պետք է պարզ լինի, որ Երևանի երկրի հիմնական եկամուտը նույն այս ռահդարխանների վաճառականության գումարներից է գոյանում և եթե ապրանքներից գանձվող մաքսերի հարցում փոփոխություն մտցվի և զեղչ կատարվի, այն ժամանակ իմ երկրի գործերը պիտի խանգարվեն և ես անել դրության մատնվելով չպիտի կարողանամ բարձրագույն դիվանին հատուցվող տարեկան կապալային գումարները վճարել»²⁰։

Ոչ պակաս եկամտաբեր հաստատություններ էին նաև վիլայեթների կենտրոններում և վարչական ու առևտրական համեմատաբար ավելի մեծ քաղաքներում փողերանոցները կամ «զառաքխանները», որոնք գտնվում էին

¹⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 943, 944, 945։

¹⁷ Sbeu Chardin J., Voyages..., հատ. II, էջ 141—156։

¹⁸ Sbeu «Ջաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը», էջ 7—8։

¹⁹ Sbeu նույն տեղում, էջ 81, 91, 101, 107։

²⁰ Մատենադարան, Արաքստառ ֆոնդ, ձեռագիր № 253, էջ 242—243։

բեկլարբեկիների անմիջական հսկողության առկա Փողերանոցներ կային Թավ-րիզում, Երևանում, Նախիջևանում, Կարբիում, ավելի ուշ նաև Շուշիում և այլուր: Վաճառականներն ու առևտրականները ցանկացած քանակությամբ կարող էին այնտեղ դրամ կտրել, վճարելով որոշ տոկոս դրամահատման վարձ: XVII դարում դրամահատման խոշոր կենտրոն էր Երևանի փողերանոցը, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Զաքարիա Ազուլեցին. նրա եղբայր Խոջա Շամվոնը երկար ժամանակ եղել է Երևանի փողերանոցի վերակացուն:

Փողերանոցների վարձակալությունից խաները մեծ եկամուտներ էին ստանում: XVII դարի երկրորդ կեսում Երևանի փողերանոցը հերթով վարձակալել են ազուլեցի, երևանցի, ջահկեցի, ձորագեղցի մեծահարուստ հայ խոջաները: Թե ինչպիսի խոշոր եկամտի աղբյուր էին փողերանոցները, դա պարզ երևում է թեկուզ այն բանից, որ 1663 թ. երևանցի խոջա Սարգիսը ղա-ռաբխանեի մեկ տարվա եկամուտը վարձակալում է 1500 թումանով: Երևանի փողերանոցից ստացվող մեկ տարվա եկամուտը 70 անգամ ավելի էր, քան Արարատյան երկրի խոշորագույն ֆեոդալական տնտեսություններից մեկի՝ էջմիածնի վանքից գանձվող բոլոր հարկերը միասին վերցրած²¹:

Սակայն որքան էլ որ մեծ լինեին այս կարգի առևտրական, վարչական և հատկապես այլ և այլ առիթներով բնակչությունից ձեռք բերվող եկամուտները, ֆեոդալական այնպիսի երկրում, ինչպիսին էր Սեֆյան Իրանը, որի կազմի մեջ էին մտնում Արևելյան Հայաստանի վերահիշյալ շրջանները, պետական գանձարանը հարստացնող հիմնական եկամտի աղբյուրը մնում էր աշխատա-վոր գյուղացիության ֆեոդալական շահագործումը և հողային ոռոգման, որը գանձվում էր բազմատեսակ հարկերի ու այլ պարտավորությունների ան-վան տակ:

3. ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XVI—XVIII դարերում ինչպես Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ ամբողջ Իրանում մշակելի հողային տարածությունները ըստ պատկանելության հինգ խմբի էին բաժանվում. 1) Պետական կամ դիվանի հողեր, 2) Արքունի կամ խասսե-յե շարիֆե, 3) Մուլք կամ հայրենիք, 4) վանքապատկան-մզկիթա-պատկան հողեր կամ մովկուֆաթ, 5) Համայնքապատկան հողեր:

1. Պետական հողերը սկզբնաղբյուրներում և պատմական վավերագրերի մեջ երկու անունով են հիշվում՝ դիվանի և խալիսե: Այն հողերը, որոնց եկա-մուտները ամբողջապես հատկացվում էին տարբեր վայրերում ծառայության մեջ գտնվող պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականությանը և ենթակա էին երկրի կենտրոնական ֆինանսական տեսչության՝ մուլթուֆի ուլ-մամա-լիքի տնօրինությանը, կոչվում էին դիվանի հողեր, իսկ այն հողերը, որոնք անմիջապես հատկացված էին տվյալ վիլայիթին և նրանց եկամուտները ամ-բողջապես տնօրինվում էին տեղական իշխանությունների կողմից, սովորա-բար անվանվում էին խալիսե հողեր:

Արևելյան Հայաստանում մեծ թվով դիվանի և խալիսե գյուղերի առկա-յությունը հետևանք էր հատկապես այն բանի, որ սահմանամերձ և հաճախա-կի պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ լինելով, միշտ ենթա-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 392: